

Regionális hegemon-e Németország?

BENCZES ISTVÁN

Németország mostanra az EU erőközpontja lett, amely meghatározó módon formálhatja az unió jövőjét. Németország vezető szerepe ugyanakkor magyarázatot igényel, hiszen korábban, így különösen a német újraegyesítéskor vagy később az EU keleti bővítésekor sem tört látványosan vezető szerepre Európa legnagyobb gazdasága. A cikk arra vállalkozik, hogy a hegemon stabilitás elmélete alapján megvizsgálja Németország státuszát az EU-ban, különösen az Európát 2008-ban elérő válság rendezésében játszott szerepét. A szerző amellet érvel, hogy habár Németország valóban az EU legnagyobb és legerősebb gazdasága, ám csak fenntartásokkal tekinthető hegomónnak, mivel a hegomónnak tulajdonított feladatok egy részét nem hajlandó felvállalni. Sem végső hitelező, sem végső piac nem kíván lenni. Ezzel elutasítja, hogy jószágos hegomónként a stabilitást – mint közjószágot – a saját költségére teremtsen meg az EU-ban. Ahol Németország egyértelműen szerepet vállal, az a makrogazdasági koordináció erősítése szigorú költségvetési szabályrendszer által. Ez azonban kevés lehet ahhoz, hogy a magországok és a periféria között tartóssá váljon látszó feszültség oldódjon.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: O52, P16.

A hidegháború éveit Nyugat-Németországot kvázi (vagy fél-) szuverénként leginkább úgy jellemezték, mint „gazdasági óriást és politikai törpét” (Bulmer és Paterson, 2013, 1388. o.). A két Németország egyesítésével az ország ugyan visszanyerte teljes szuverenitását, ám helyett, hogy a „normális” utat járta volna, amit a több nemzeti (német) érdek és a kevesebb Európa jelöl ki (Crawford, 2009), az újraegyesült Németország az európai integráció elmélyítése mellett kötelezte el magát. Ezt nemcsak a maastrichti szerződés teljes mellszélességgel történő támogatása és a német márkáról való lemondása, hanem az európai alkotmányozási folyamat 2005-ös elakadása után az integráció továbbblendítése és az unió működését ma is

<https://doi.org/10.47630/KULG.2017.61.7-8.3>

Benczes István, egyetemi tanár, BCE, Világgazdasági Intézet.
E-mail: istvan.benczes@uni-corvinus.hu

szabályozó lisszaboni szerződés tető alá hozása is egyértelműen alátámasztotta. A hidegháború lezárulta és a 2008. évi pénzügyi és gazdasági válság közötti majd két évtizedes időszakban a formális korlátok ugyan fokozatosan eltűntek hegemonná válásának útjából, ám ennek ellenére Németország a multilateralizmus és az integráció elkötelezettje maradt, nem kívánt több lenni gazdasági óriásnál.

Az eurózóna válsága, illetve maga a válságkezelés azonban merőben új helyzetet teremtett Európában. Az olyan befolyásos vezető államok, mint Franciaország vagy Olaszország maguk is a válság áldozataivá váltak és azóta is folyamatosan gyengélkednek. Nagy-Britannia látványosan távol tartotta magát az eurózóna ügyeitől, sőt 2016-ban az EU elhagyása mellett döntött. A válság kezelésében a szupranacionális szervek sem jeleskedtek, a megoldásokat a tagállami alkuk jellemezték. Csakhogy a tagállamok közötti megállapodásokra olyan környezetben kerül sor, amelyben az aszimmetrikus interdependenciák minden korábbinál meghatározóbbá válnak. A magországok (hitelezők) és a periféria (adósok) közötti szakadék folyamatosan tágul, ami az integráció elmélyítése irányába tett politikai lépéseket is nagyban nehezíti.

E folyamatok együttesen nagyították fel az EU legerősebb államának, Németországnak a válságot követő időszakban játszott szerepét. Németország mostanra visszavonhatatlanul az EU erőközpontja lett (*Meiers, 2015*). Ő az az EU-tagállam, amely meghatározó módon lehet képes formálni az unió jövőjét, így a Gazdasági és Monetáris Unió kormányzását is. Németország vezető szerepe mindazonáltal magyarázatot igényel, hiszen korábban, így különösen a német újraegyesítés vagy később az EU keleti bővítése kapcsán sem tört látványosan vezető szerepre az EU legnagyobb gazdasága.

A helyzet azonban mostanra megváltozott. Mind több elemző érvel amellett, hogy Németország egyfajta regionális értelemben vett hegemon szerepre tett szert az EU-ban. Ám e pozíció valós mélységét és minőségét illetően nincsen konszenzus. A többségi vélemény egy vonakodó hegemont azonosít (lásd különösen: *Bulmer és Paterson, 2013*), amely a válságrendezés meghatározó aktora és amely nélkül nem képzelhető el a virágzó Európa. De jelen vannak azok a vélemények is, amelyek egy tudatosan építkező, az együttműködést mind határozottabban kerülő Németországot látnak, ami nem a megoldás forrása, hanem maga a probléma (*Kundnani, 2015*).

A tanulmány arra vállalkozik, hogy a liberális hegemon stabilitás elmélete (HSE) alapján megvizsgálja Németország státuszát. A liberális hegemon stabilitás elmélete a nemzetközi (gazdasági) kapcsolatok stabilitását, a részt vevő felek prosperitását egy olyan hegemon meglétéhez köti, amely hajlandó megteremteni az együttműködés feltételeit akár azon az áron is, hogy ő maga viseli a rendszer stabilitásának

és nyitottságának járulékos költségeit. Kérdés ezért, hogy Németország megfelel-e mindazon feltételeknek, amelyeket az irodalom egy hegemonnal szemben támaszt. Tisztázásra vár továbbá, hogy Németország látszólagos vonakodása a körülmények eredője-e vagy jól megválasztott és tudatos lépések sorozata.

A bevezetőt követően a tanulmány első része a hegemon stabilitás liberális elméletének kritikai áttekintését adja. A második rész a hidegháborús évek bonni köztársaságát, illetve az ország újraegyesülésével létrejött berlini köztársaság helyzetét tekinti át a 2008. évi válság kirobbanásáig. A harmadik rész a pénzügyi és gazdasági válság hatására bekövetkezett strukturális változások tükrében elemzi Németországnak az EU-n belüli pozícióját. A negyedik fejezet az előbbiek alapján konklúziót von.

A hegemon stabilitás liberális elmélete

A hegemon stabilitás elmélete az 1970-es évek terméke. Két egymással párhuzamosan haladó folyamat, a nemzetközi gazdasági interdependencia erősödése, illetve az USA II. világháború utáni vezető szerepének látszólagos hanyatlása eredményezte. Az USA dominanciájának visszaszorulása és különösen a Bretton Woods-i rendszer összeomlása felvetette annak lehetőségét, hogy a II. világháború után megtapasztalt nemzetközi nyitottság, stabilitás és prosperitás veszélybe kerül(het). Kérdésként vetődött ezért fel, vajon a nemzetközi politikai és gazdasági stabilitásnak feltétele-e a mindenkorin hegemon megléte. Az elmélet ugyan koránt sem (volt) egységes, ám meghatározó mértékben formálta a hidegháborús időszak utolsó két évtizedének gondolkodását. Némi túlzással az állítható, hogy a liberális hegemon stabilitás elmélete tekinthető a nemzetközi politikai gazdaságtan első (és talán egyetlen) igazán eredeti elméletének (Cohen, 2008, 67. o.).

A hegemon stabilitás elmélete azonban nem egyszerűen a II. világháború utáni évek történéseire való reflexió volt, sokkal inkább egy jó évszázados folyamat sajátos értelmezése, illetve magyarázatának kísérlete. A globalizáció első hullámaként is aposztrofált I. világháború előtti 40-50 esztendő, ami gyakorlatilag egybeesett az aranystanderd-rendszer kiépülésével és konszolidációjával (Pax Britannica),¹ valamint a II. világháborút követő két-két és fél évtized (Pax Americana) azt mutatták, hogy a stabilitás és prosperitás elengedhetetlen feltétele a gazdasági, politikai és hadászati értelemben vett hegemon léte. A két világháború közötti időszak pedig,

¹ A korszakról részletesen lásd: *Bairoch és Kozul-Wright* [1996], *Bordo és Rockoff* [1996], valamint *O'Rourke és Williamson* [1999].

amelyben Nagy-Britannia már nem, az USA pedig még nem volt képes betölteni a hegemon szerepét, a rendszer destabilizálódását, a nemzetközi gazdasági rendszer szétesését hozta. A liberális hegemon stabilitás elmélete által lehetővé vált két rezsim elhatárolása: az egyiket a stabilitás és a hegemon jelenléte, míg a másikat az instabilitás és a hegemon hiánya határozta meg. E két jellemzőt (stabilitás, illetve hegemon jelenléte) a közgazdasági irodalomban elsőként *Charles Kindleberger* [1973] kötötte össze.

Kindleberger [1973] tétele értelmében a nemzetközi gazdasági viszonyok stabilitása nem a szabadpiacok automatikus korrekciós mechanizmusainak eredményeként, mintegy önfenntartó módon áll elő, hanem feltételezi a nyitott piacok mellett teljes mértékben elkötelezett hegemon jelenlétét. *Kindleberger* [1973] erre a következtetésre nem deduktív módon, hanem az 1929–1933 közötti nagy gazdasági válság összehasonlító vizsgálatával jutott. Ha a nemzetközi gazdasági rendszer összeomlásáért a vezető hiánya volt a felelős, akkor érvelése szerint az is belátható, hogy a szabadpiac működése olyan kívánatos *következmény*, amit az adott (nemzetközi) politikai és gazdasági viszonyok megfelelő konstellációja tesz lehetővé.

Kindleberger [1973] elsősorban arra alapozta megfigyelését, hogy a nemzetközi stabilitás közjóság, és mint ilyen a piaci mechanizmusoktól nem várható a társadalom kívánatos szint előállítása. A nemzetközi gazdasági viszonyokban mindez azt jelenti, hogy a rendszer stabilitása mint közjóság csak akkor állítható elő megfelelő mennyiségben és minőségben, ha annak költségeit a hegemon vállalja fel, lehetővé téve a többi fél számára a (majdnem) ingyenes hozzáférést, a potyázást. „Ahhoz, hogy a világgazdaság stabil legyen, szükség van stabilizátorra, egy stabilizátorra” (*Kindleberger*, 1973, 305. o. – kiemelés tőlem – B. I.).²

A hegemon stabilitás liberális elméletét *Robert Keohane* fejlesztette tovább, beillesztve azt a nemzetközi rezsimelméletbe (lásd: *Keohane*, 1980, 1984). A hegemon ez esetben az különbözteti meg a többi államtól, hogy képessé válik a nemzetközi rendszer alapvető ismérve, az anarchia állapotának olyan irányú befolyásolására, hogy abból a rendszer minden szereplője hasznot húzhat a stabilitás révén. *Keohane* elmélete ugyan egyértelműen államközpontú elmélet, amely a hatalom kérdését explicit módon is beemeli az elemzésbe, ám középpontjában az együttműködés, illetve az együttműködést ösztönző, támogató nemzetközi intézmények állnak. Ezért sem állíthatók egyértelműen párhuzamba (1) sem *Kindleberger* liberális és *Keohane*

² *Kindleberger* elmélete gyakorlatilag *Olson* [1965] kollektív cselekvés elméletének kiterjesztése a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, annak egy speciális esete (*Hasenclever, Mayer és Rittberger*, 1997).

neoliberális hegemon stabilitás elméletei, (2) sem pedig a neoliberális rezsimelmélet és a liberális hegemon stabilitás elmélete. Ami az első párosítást illeti, *Kindleberger* semmiféle intézményesített együttműködéshez vagy formális nemzetközi elköteleződéshez (szabályhoz, rezsimhez) nem kötötte a nemzetközi rendszer stabilitását, az kizárólag egy domináns szereplő racionális viselkedéséből származott (*Haggard és Simmons*, 2000). *Keohane* [1984] ugyanakkor a hegemon létét (vagy nem létét) éppen amiatt tartja fontosnak, hogy általa a nemzetközi együttműködés kereteit kijelölő rezsim létrejöhet. A rezsimelmélet ugyanis azt állítja, hogy a nemzetközi rezsim – jellemzően miután megteremtette annak alapjait valamely hegemon – képes autonómmá válni, saját szabályai szerint működni, megteremtve akár a hegemon nélküli stabil nemzetközi viszonyokat is.³

A liberális megközelítések közös jellemzője ugyanakkor, hogy a hegemon az erőszak alkalmazásától tartózkodó jóságos szolgáltató,⁴ amelynek stabilizáló szerepe egyszerre több területen is megnyilvánul (lásd különösen: *Kindleberger*, 1981, *Krasner*, 1976, *Webb és Krasner*, 1989). A hegemon előmozdítja a nemzetközi kereskedelem liberalizációját és felvevőpiacot biztosít a többi állam termékei, szolgáltatásai számára. Saját piacait recesszió idején nem zárja le, így rossz időkben egyfajta pufferszerepet játszik a nemzetközi gazdasági életben. A hegemon menedzseli a nemzetközi monetáris rendszert, biztosítja a nemzetközi fizetőeszközt. Meghatározó módon alakítja az érvényben lévő árfolyamrendszert és az ahhoz kapcsolódó árfolyamokat. Folyamatosan biztosítja a pénzügyi rendszer likviditását, és ettől gazdasági krízisek idején sem zárkózik el. Pénzügyi krízisek esetén vállalja a rendszer tagjainak rövid távú hitelezését. Aktív a hosszú távú hitelezésben is: folyamatosan befektetési tőkét juttat a rendszerbe. Előmozdítja továbbá az államok közötti makrogazdaságpolitikai koordinációt. A hegemon tehát nemcsak a játékszabályok kikényszerítője, hanem ő a végső hitelező és a végső (felvevő) piac is a rendszerben.

³ A hegemon tehát ez esetben nem „egyszerűen” közjavakat termel, hanem közvetetten előmozdítja a nemzetközi rezsim létrejöttét és konszolidálódását is, erősítve annak szabályait, normáit, eljárásait. *Hasenclever, Mayer és Rittberger* [1997, 87. o.] megfogalmazásában *Keohane* [1984] egyszerre kritizálja és fel is használja a liberális hegemon stabilitás elméletét saját elméletének megalapozásához, amikor „elutasítja az elmélet nyers változatát, hogy felszínre hozhassa a rezsimnek autonóm jelentőségét”. A nemzetközi rezsimokról magyarul lásd: *Vigvári* [2011].

⁴ Terjedelmi korlátok miatt eltekintünk a liberális hegemon stabilitás elmélete realista megközelítésének részletes bemutatásától, amely a gazdasági erőt nem célként, hanem eszközként értelmezi (*Cohen*, 2008). Különbség, hogy míg a liberális elméletben a hegemon a nemzetközi rendszer stabilitásának és prosperitásának kereteit teremti meg, addig a realista értelmezésben a hegemon a rendszer nyitottságát biztosítja vagy kényszeríti ki (lásd különösen: *Gilpin*, 1975).

Németország a 2008-as válság előtt: kváziszuverénból szuverén

Németország a 20. században kétszer is erőszakkal tört vezető szerepre Európában, mindkétszer elbukott. A II. világháború után a nagyhatalmak felosztották az országot, megfosztották gazdasági és haderejétől.⁵ A kommunizmus kelet-európai térnyerése azonban új helyzetet teremtett a kontinensen. A szövetségesek elkötelezték magukat Nyugat-Németországnak a multilateralizmus és az integráció általi megerősítése mellett. Előbb a Marshall-segély (1948), majd később az Európai Szén- és Acélközösség (1951), illetve az Európai Gazdasági Közösség (1957) voltak azok a konkrét intézményi formák, amelyekkel sikerült Németországot kiszabadítani az elszigeteltségből. Úgy kelhetett életre a német ipar és erősödhetett meg a német gazdaság, hogy e folyamat nemzetek feletti szinten volt ellenőrizhető. Németország a nemzetközi intézmények (ideértve a NATO-t is) gyámsága alatt újra kváziszuverén né válhatott (Crawford, 2015).

Az európai integráció korai éveiben az egyhangú döntések domináltak az EU-ban, ami a kis országok jelentős felülreprezentáltságát hozta a döntéshozatalban. Ezzel együtt mind erősebbé vált a szuverenitás delegálása a szupranacionális szervek felé. Olyasfajta „antihegemónia” jött létre, amelyben nem volt tényleges vezető – a szupranacionális szervek, különösen a bizottság ugyan azzá válhatott volna, de soha nem volt meg az ehhez szükséges legitimációja. Egyéb jelentkező hiányában ezért erősödhetett meg idővel a francia–német tandem. E „duumvirátus” azonban nem egyenlő felek munkamegosztását jelentette: a franciák játszották a vezető szerepet, a németeknek pedig a követő szerep jutott. A németek kiegyeztek e pozícióval, mivel ez összhangban volt azzal a várakozásukkal, hogy Németország visszaszerezheti exportpiacait és megerősíti jelenlétét Európában. Ezzel egyidejűleg erős európai identitás is kialakult a németekben (Paterson, 2012).

Gazdaságilag így néhány évtized alatt megerősödött Németország, rendkívül sikeres és versenyképes exportszektorral, de politikai és védelmi értelemben nem voltak erőforrásai. Bulmer és Paterson [2013, 1392. o.] ezért olyan félszuverénként jellemezte a bonni köztársaságot, amelynek „nem voltak meg a politikai erőforrásai ahhoz, hogy olyan diplomáciát folytasson, amely konzisztens a hegemon stabilitás elméletével”.

⁵ Az 1944-ben megfogalmazott Morgenthau-terv még egy végzetesen meggyengített, haderejétől és iparától megfosztott, agrár jellegű Németországgal számolt. „Nem vagyok vérszomjas, de azt akarom, hogy ezúttal tényleg megértsék a németek, hogy visszavonhatatlanul elveszítették a háborút” – Roosevelt, 1944. augusztus 26. (Roosevelt, 1950, 2. köt., 1535. o.).

A hidegháborús évtizedek alatt az európai integrációs folyamat lényege ezért abban állt, hogy sem Németország, sem más állam ne legyen képes dominánssá, hegemonná válni Nyugat-Európában. A nemzetek feletti intézmények, eljárások, rutinok mind ezt a célt szolgálták.⁶ Habár az országok nagyságban és fejlettségben is eltérőek voltak, egyértelműen céljuk volt, hogy egyikük se emelkedhessen a többi fölé. Az EU annak kísérleteként is értelmezhető, hogy hegemon nélkül is biztosítható a felek kölcsönös együttműködése által a stabilitás, illetve a prosperitás.

A hidegháború lezárultával, a német újraegyesítéssel helyreállt Németország szuverenitása. Megnyílt az elvi lehetősége annak, hogy Németország az EU legnagyobbjaként természetes hegemonná váljon – ha globális értelemben nem is, de regionális szinten igen. Konszenzus látszott kibontakozni az irodalomban a tekintetben, hogy Németország regionális szinten dominanciát vagy akár hegemoniát is elérhet (*Sperling*, 2001, 394. o.).⁷ Hogy Németország mégsem a megszokott, ha tettség, a „normális” utat választotta, amit a több német nemzeti érdek és a kevesebb Európa jelöl ki (*Crawford*, 2009), azt az európai integráció elmélyítésének folyamata magyarázhatja. A német újraegyesítés nem értelmezhető az ún. maastrichti folyamat nélkül. 1989 decemberében, a strasbourgi csúcson nemcsak Németország újraegyesítéséről született egyezség az EU tagállamai között, hanem arról is, hogy megindulhatnak a Gazdasági és Monetáris Uniót tető alá hozó kormányközi konferencia előkészületei. A folyamat betetőzéseként 1991 decemberében aláírták a maastrichti szerződést, amellyel „az újraegyesülő Németországot beleágyzták az integrálódó Európába” (*Katzenstein*, 1997. o. 2).⁸ Az alkukkal úgy nyerte vissza Németország területi és politikai egységét, hogy a maastrichti szerződésben közben lemondott szu-

⁶ *Kaelberer* [1997] még azt is kétségbe vonta, hogy domináns lett volna Németország abban az értelemben, hogy képes lett volna egyoldalú befolyást gyakorolni más államok monetáris politikájára. Elismeri, hogy Németország befolyása meghatározó lett monetáris ügyekben a hetvenes évektől, ám ebből szerinte nem következik, hogy regionális hegemonná vagy domináns hatalommá vált volna. Nem volt hegemon, mivel monetáris ereje nem erőforrásra alapozott volt (mint például történt az az USA esetében), hanem kifejezetten gazdaságpolitika alapú.

⁷ Dominancia alatt azt érti, hogy az aszimmetrikus hatalmi viszonyokból adódóan a domináns állam bizonyos helyzetekben kihasználhatja erőfölényét. „Ellentétben azonban egy hegemon állammal, a domináns állam nem [maga] írja a tranzakciók szabályait és nem rendelkezik azzal a képességgel, hogy meggyőzzön vagy rákényszerítsen más államokat, hogy azok kövessék a hegemon állam gazdasági értékrendszerét” (*Sperling*, 2001, 396. o.).

⁸ A *Helmut Kohl* vezette Németország a monetáris unió ügyét eredetileg össze kívánta kapcsolni a politikai unió kérdésével, a kettőt (gyakorlatilag két párhuzamosan futó kormányközi konferenciát) egy csomagban szeretne volna megvalósítani (*Frenkler*, 2001).

verenítésének egy részéről és azt az (európai) intézményekre ruházta át. Az ország így az európai intézmények által meghatározott térben gyakorol(hat)ja hatalmát.⁹

Pedersen [1998] a hidegháborút követő korai évek francia–német együttműködésének sikerére utalva vezette be az együttműködő hegemonia fogalmát. Olyan szupranacionális szintű kooperációt értett ez alatt, amely a kormányközi egyezségek rendszerénél magasabb szintű és erősebb stabilitást garantál a részt vevő felek számára. A két vezető európai hatalom politikai és gazdasági erőforrásainak összeadódásával lehetővé vált, hogy együttesen gyakorolják a hegemon klasszikus feladatait. E folyamatot erősíthette Németországnak a vezetéstől való idegenkedési reflexe is (*Paterson*, 1993), a németországi kollektív emlékezet ugyanis tartósan gátat szabott az ország hegemon törekvéseinek (*Markovits és Reich*, 1997, *Marsh*, 2008).

Míg a hidegháborút követő korai években Németország egyfajta reflexív multilateralizmus alapján vett részt az európai együttműködésben, addig később – jelentős mértékben tovább erősödve – maga is kezdeményezővé vált és a stabilitási kultúra megteremtőjeként igyekezett mintaként szolgálni mások számára is (*Paterson*, 2010). Az EU 2004-es bővítése után az is nyilvánvalóvá vált, hogy mind problematikusabb fenntartani a francia–német tandem vezető szerepét, hegemoniáját (*Schild*, 2010). Maga a duumvirátus mind többször vált az integráció fék-jévé, ahelyett hogy annak motorjaként szolgált volna (*Paterson*, 2012, 235. o.). Az európai alkotmány 2005-ös franciaországi elutasítása mindennek látványos példája volt, megakasztva az európai integrációs folyamatokat. Nem véletlen, hogy Németország hegemonná válásának indulását többen is ehhez a fordulathoz, illetve ahhoz a tényhez kötik, hogy 2007-ben, az EU soros elnökeként végül is Németországnak sikerült újra lendületbe hoznia az integrációt (*Crawford*, 2009). Az *Angela Merkel* vezette Németország az elnökség fél esztendeje alatt mindent elkövetett azért, hogy két évvel később a felek tető alá hozhassák a lisszaboni szerződést, biztosítva az EU normális működését (*Kurpas és Riecke*, 2007).

⁹ Az érvelést megfordítva *Streeck* [2015] arra mutat rá, hogy a GMU projektje nem elsősorban arról szólt, hogy a részt vevő államok feladták (volna) szuverenitásukat, éppen ellenkezőleg, az érintettek (köztük leginkább Franciaország) így kívánták visszanyerni a nyolcvanas években a Bundesbank fogságába esett pénzügyi szuverenitásukat.

Németország és a válságrendezés

A Németország hegemon pozíciója kapcsán feléledő vitákat mindazonáltal kevésbé az alkotmányozási folyamat után vállalt német vezető szerep indukálta, amely természetéből fakadóan az integráció elmélyítése irányába tett erőfeszítésekből állt össze, mint inkább a 2008 őszén Európát is elérő pénzügyi és gazdasági válság kezelésében mutatott magatartása, amely folyamatosan konfliktusokat generált a tagállamok között, illetve az EU szupranacionális szerveiben is.

A Lehmann Brothers 2008. szeptemberi csődje után viszonylag rövid időn belül egyértelművé vált, hogy a válság kezelését tagállami szinten kívánják megoldani a felek. A 2008. októberi eurócsoport ülésén, majd később az EU-csúcson már arról is döntés született, hogy a bajba jutott bankok kimentését – habár azok az EU egységes piacán tevékenykednek – a tagállami költségvetésekből kell finanszírozni, azt az EU semmilyen formában nem vállalja át (CEPS, 2010). A közös felelősségvállalásnak egyfelől nem voltak meg az intézményi feltételei (a lisszaboni szerződés nem ismerte a közös kimentési alap fogalmát az eurózóna vonatkozásában), másfelől egyértelműen elutasították azokat a felvetéseket, amelyek egy közös kimentési alap felállítását célozták meg.¹⁰ 2008 októberében Németország egyoldalúan döntött saját pénzintézeteinek szükség esetén való feltőkésítése mellett. Ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy nem támogatja a közös fellépést, illetve lépéskényszerbe hozta a többi eurózóna-tagállamot (*Euractiv*, 2008).

A helyzetet tovább árnyalta, hogy maguk az EU szupranacionális intézményei sem mutattak túl nagy hajlandóságot arra, hogy megoldást találjanak a felmerülő kihívásokra. A Barroso-féle bizottságot a kezdeményezőkézség teljes hiánya jellemezte (*Wyplosz*, 2012). A bizottság elnöke a 2008. októberi döntések kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a különböző tagállami igényekre tagállami szinten kell válaszokat találni: „minden egyes [államnak] a saját szintjén kell cselekednie a saját instrumentumaival... a nemzeti kontextusok különböznek, következésképpen nem lehetségesek egységes válaszok” (*Barroso*, 2008). Az Európai Központi Bank pedig függetlenségére hivatkozva nem volt hajlandó felvállalni, hogy hasonlóan más központi bankhoz, a szuverének végső hitelezővé váljon az eurózónában (*De Grauwe*, 2011).¹¹

¹⁰ A nem eurózóna-tagállamok ugyanakkor fizetésimérleg-problémáik esetén részesülhetnek uniós pénzügyi támogatásban (Európai Unió Működéséről szóló Szerződés, 2010, 143. cikk [1]). Saját valuta híján azonban az eurózóna-államokra ez a lehetőség nem áll fenn.

¹¹ A lisszaboni szerződés kimondja, hogy szuverén adósságot nem lehet központi bank által finanszírozni (Európai Unió Működéséről szóló Szerződés, 2010, 123. cikk [1]). Ugyanakkor az EKB

Az integráció korábbi logikája alapján Franciaországra várt volna a kihívás, hogy szupranacionális megoldások hiányában megteremtse a tagállamok közötti konszenzust, és akár a rendezés intézményi, EU-szintű kereteit is kialakítsa. Az alkotmány 2005-ös elutasításával azonban jelentős mértékben szűkült a francia Európa-politika mozgásteret. *Nicolas Sarkozy* ugyan sikerrel játszotta *Angela Merkel* mellett a gazdasági válság rendezésében a társ (de legalábbis a másodhegedüs) szerepét, ám Franciaország maga is küszködött a válsággal, ráadásul *Francois Hollande* 2012-es hivatalba lépésével a hivatalos francia politika kivonult az európai szintű válságrendezésből. De Franciaország mellett az olyan nagy, befolyásos tagállamok, mint Olaszország vagy Spanyolország is a válság vesztesei közé tartoztak, Nagy-Britannia pedig távol tartotta magát az eurózóna gondjaitól.

A pénzügyi és gazdasági válság súlyosbodásával így mind erőteljesebbé váltak a Németországgal szemben megfogalmazott várakozások, hogy mint az EU legerősebb gazdasága, megoldást kínáljon a felmerült problémákra. Németország számára nemcsak az jelentett nyilvánvaló helyzeti előnyt, hogy az EU legnagyobb, legerősebb gazdasága, hanem az is, hogy viszonylag rövid időn belül sikerült kilábalnia a válságból. Az USA-ból átgyűrűző pénzügyi válság, ami – hasonlóan a világ más részeihez – Európában is elsősorban a bankrendszert sújtotta, egy ereje teljében lévő német gazdaságot talált. Európa „beteg emberéből” ugyanis alig fél évtized alatt az EU egyik legversenyképesebb gazdasága vált a szigorú munkaerőpiaci reformoknak köszönhetően.¹² A német kormánynak tehát – szemben az unió több, főként déli államával – jelentős mozgásteret nyílt anticiklikus politikával ösztönözni a gazdaságot (összehasonlító adatokat közül az *1. táblázat*).

nem volt teljesen inaktív, hiszen a tagállami kereskedelmi bankokat – ideértve például a görög bankokat – továbbra is a meghirdetett alacsony kamatok mellett finanszírozta, sőt később olyan eszközzel is előállt, amely kifejezetten szélsőséges helyzetben juttatott pótlólagos forrásokat a pénzügyi rendszerbe (*emergency liquidity assistance*). De 2010 májusában az EKB az államkötvények másodlagos piacára is belépett (*securities markets programme*), hogy fenntartsa a pénzpiacok stabilitását (EKB, 2010). Áttörést azonban a 2012 nyarán – immáron *Mario Draghi* elnöksége alatt – meghirdetett módosított kötvényvásárlási program (*outright monetary transactions*) jelentett, amivel az EKB – szakítva korábbi felfogásával – felvállalta, hogy bármi áron megvédi az egységes valutát (*Draghi*, 2012).

¹² Az Európa „beteg embere” kifejezés forrása: *The Economist*, 1999. június 3. A német munkaerőpiaci reformokról (vagy közkeletű nevén Hartz-reformokról) lásd például *Dustman et al.* [2014]. A német siker egy fontos komponense az a kis- és különösen középvállalati szféra (*Mittelstand*), amely nemcsak minőségi termékeivel és szolgáltatásaival van jelen beszállítóként, hanem eredményesen szíjja fel Németország munkaerejét is, a fiatalok körében mért munkanélküliség szintjét is kivételesen alacsonyan tartva. A német munkapiaci teljesítmény összevetését az unió más tagállamaival lásd: *Benczes és Szent-Iványi* [2016].

**Diszkracionális gazdaságélénkítő csomagok az EU néhány tagállamában a
válság első hullámában**

(2009–2010)

Ország	Teljes költségvetési csomag (milliárd euró)		Kiadások (milliárd euró)		Teljes költségvetési csomag (GDP százaléka)		Kiadások (GDP százalék)	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010
Görögország	0	0	0	0	0	0	0	0
Franciaország	17	4	12,4	4	0,87	0,2	0,63	0,2
Írország	0	0	0	0	0	0	0	0
Németország	39,4	49,4	17	11,7	1,58	1,97	0,68	0,47
Olaszország	−0,3	−0,8	0,2	0,1	−0,02	−0,05	0,01	0
Portugália	1,0	0,4	0,6	0,4	0,6	0,21	0,36	0,21
Spanyolország	26,8	14,7	11,0	0	2,44	1,34	1,0	0

Forrás: Cwik és Wieland [2010, 10. o.] alapján.

Ha Németország a válságot követő időszakban bizonyos értelemben hegemonná vagy legalábbis dominánssá lépett elő az EU-ban, akkor az tehát egy olyan komplex folyamat eredménye volt, amit az ország nem tudatosan, nem tervezetten vállalt, hanem a körülmények sajátos alakulásából fakadt. Ezért is hívják sok esetben vonakodó hegemonnak Németországot (*Bulmer és Paterson, 2013, Notre Europe, 2010, Schweiger, 2015*). „Németország most olyan vezető szerepben találja magát, amit nem keresett, és amit, úgy tűnik, időnként vonakodik gyakorolni” (*Notre Europe, 2010, 1. o.*).

A hegemon stabilitás elmélete elvben nem zárja ki, hogy egy hegemon ne tudatosan vállalja fel a vezető szerepet. Németországra, amely az európai intézményekbe ágyazottan gyakorolja vezető szerepét, hatványozottan helytálló *Kindleberger* [1973, 28. o.] vonatkozó megjegyzése, miszerint egy állam akár „tudatosan, akár nem tudatosan, a szabályok egy bizonyos általa internalizált körének hatására képes lehet a viselkedés mintáit meghatározni más államok számára is”.

A „vonakodó” jelzőt azonban legalább kétféle értelemben használják szerzők a német hegemon pozíció leírására. Egyfelől azt emelik ki, hogy amíg gazdasági érte-

lemben Németország vált az EU meghatározó államává, addig politikai értelemben továbbra sem tekinthető hegemónnak. A rendszerelméletekből kiindulva *Sperling* [2001] igyekszik cáfolni, hogy Németország hegemónná vált volna, mivel nem rendelkezik az ehhez szükséges nemzetközi politikai hatalommal. *Bulmer és Paterson* [2016] pedig amellet érvel, hogy a kül- és biztonságpolitika területén Németország nem tekinthető hegemónnak, mivel e területeken nem biztosítja a kollektív javakat, sőt időnként ki is marad közös ügyekből. E szerepvállaláshoz ráadásul hiányzik a nemzetközi legitimáció is. *Janning és Möller* [2016] ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy Németország soha nem is kívánt az USA mintájára ebben a kiterjesztett értelemben hegemónná válni. Elfogadhatatlan volna ugyanis számára, hogy erejével (vissza)élve, önállóan alakítsa az EU kül- és biztonságpolitikáját. Németország deklaráltan csak partnereivel együtt, koalícióban mutatkozik készen nagyobb politikai szerepet vállalni az EU-ban.

A liberális hegemon stabilitáselméletek szempontjából azonban a politikai motívum kevésbé meghatározó, a hangsúly a gazdasági dominanciára és vezető szerepre esik. A pénzügyi és gazdasági válságkezelés kapcsán létezik ezért egy másik értelmezése is a „vonakodó” jelzőnek. A válságrendezés konkrét formáit illetően Németország preferenciái egyáltalán nem estek egybe a válsaggal sújtott államok akarataival. A bajba jutott államok érdeke a minél gyorsabb és hatékonyabb kimentés lett volna, mindezt a lehető legkisebb költség (értsd: belső megszorítások) mellett. Németország mint az EU legerősebb tagállama ugyanakkor nem mutatott hajlandóságot arra, hogy a német adófizetők pénzéből feltételek nélkül mentse ki a bajba jutottakat, ahogy abban sem lehetett Németország támogatására számítani, hogy olyan tartós intézményi megoldásokat pártfogoljon (mint az eurókötvények vagy az állandó transzfermechanizmus), amelyek tartósan kedvezményezik a periféria országait.

Egy eurózóna kimentési mechanizmusra már közvetlenül a Lehmann Brothers szeptemberi csődje után javaslatot tett Franciaország (akkor az EU soros elnökeként), ám Németország lesöpörte az indítványt az asztról (*Euractiv*, 2008). A megállapodásra egészen 2010 májusáig kellett várni, ám akkor is csak átmeneti mandátummal állhatott fel az Európai Pénzügyi Stabilitási Mechanizmus, illetve az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz. Az átmenetiséget az indokolta, hogy a németek a kimentés bármilyen formáját továbbra is az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 125. cikke (ki nem mentési záradék) megsértésének tartották. A két pénzügyi alap átmeneti felállítására azért nyílt mód, mert a szerződő felek kikötötték, hogy az alapokból csak likviditási problémák esetén lehet lehívni pénzügyi segítséget, fizetéképtelenség esetén nem.

Németország a közös adósságpapírok kibocsátásával kapcsolatban még szélsőségesebb pozíciót vett fel, egyértelműen elutasítva azt. Az adósságpapírok közös kibocsátását egyebek mellett a válságrendezésben amúgy nem túl aktív bizottság is szorgalmazta (European Commission, 2011). A stabilitási kötvényre keresztelt instrumentum kapcsán a bizottság az adósság közös kibocsátásának három módozatát is kidolgozta a garanciavállalás mértékének különféle eseteire, Németország azonban ennek ellenére sem volt hajlandó még csak tárgyalni sem a koncepcióról, illetve a különféle módozatokról.¹³

A német vonakodás legeggyértelműbb megnyilvánulása az első görög kimentési csomag elfogadásakor rajzolódott ki. Az újonnan hatalomra került görög kormány már 2009 októberében nyilvánosságra hozta az ország súlyos problémáit, elismerve, hogy Görögország korábban manipulálta az államháztartás számait. A kormány ugyan igyekezett meggyőzni a nemzetközi pénzpiacokat, hogy képes kezelni a helyzetet, ám a pénzügyi válság hatására amúgy is bizalomhiányos környezetben az állampapírhozamok tovább emelkedtek, és decemberben már meg is történt az első görög leminősítés (BBB+, negatív kilátással), amelyet a radikális reformok meghirdetése ellenére újabb leminősítések követtek. Habár Görögország a 2010. februári EU-csúcson maga sem kért hivatalos pénzügyi segítséget, *Angela Merkel* nyilvánvalóvá tette, hogy nem is járulna hozzá Görögország kimentéséhez (*Traynor*, 2010). Németország csak akkor változtatott határozottnak tűnő álláspontján, amikor már az eurózóna stabilitása került veszélybe. Április végén ezért megindultak az EU–EKB–IMF tárgyalások Görögország kimentéséről, amit május 2-án hivatalosan is bejelentettek. Németország azonban ez esetben is a kimentés egyszeri, megismételhetetlen voltát, illetve a kimentéshez kapcsolódó szigorú feltételrendszert hangsúlyozta. *Merkel* a szigort egyben elrettentésnek is szánta, hogy szembesülve Görögország szorult helyzetével, a többi EU-tagállam mindent megtegyen, hogy elkerülje azt (*BBC News*, 2010).

Azok, akik a válságrendezésben a jóval nagyobb mértékű és lehetőség szerint állandósított német pénzügyi hozzájárulás mellett érvelnek, magát az eurózóna válságát is olyan strukturális problémaként írják le, amelyben Németország tartósan nyer, míg a periféria országai tartós hátrányba kerülnek. Németország kifelé forduló gazdaságstratégiája, erős és versenyképes exportszektora folyamatosan jelentős

¹³ Az egyik legkidolgozottabb alternatív koncepciót lásd *Delpla és Weizsacker* [2010]. Az eurókötvények átfogó elemzését magyarul lásd: *Losoncz* [2014].

többleteket termelt, egyfajta neomerkantilista politikát eredményezve.¹⁴ Németország nemcsak az EU, hanem a világ egyik legjelentősebb exportőre is, csak Kína és az USA utasítják maguk mögé. Az első öt exportdesztináció a két versenytárs mellett az EU elhagyása mellett döntő Nagy-Britannia, továbbá Franciaország és Hollandia. A legnagyobb beszállítói (sorrendben) Kína, Hollandia, Franciaország, az USA és Olaszország. Németország tehát globális szereplő, amely termékeivel és szolgáltatásaival korántsem csak az EU piacain van jelen. Mindez azt is jelenti, hogy termékfejlesztésben, innovációban nem az európai piac igényeit követi, hanem a világpiacot célozza meg. Ráadásul Németország nem elsősorban az árai, hanem a világszinten is kimagasló minőség miatt versenyképes (*Streeck*, 2015).¹⁵

Mostanra ráadásul a legnagyobb kereskedelmi többlettel Németország rendelkezik, maga mögé utasítva Kínát is, amely tudatosan tereli át gazdaságát a belső fogyasztás felé. Németország ennek éppen az ellenkezőjét teszi. Szigorú fiskális politikával és kiegyensúlyozott bérpolitikával visszafogja az importot (*Bernanke*, 2015). De a kiugróan magas többletet magyarázza az euró viszonylagos alulértékeltisége is (IMF, 2016).

Azok az európai államok, amelyek viszonylag sikeresek a német piac „meghódításában”, jellemzően az autóiparban vagy összeszerelésben jeleskednek és részei valamely német autógyár termelési láncának. Ezek az államok jellemzően Kelet-Közép-Európa újonnan csatlakozott országai, nem pedig a mediterrán régió államai. Ausztria, Csehország, Magyarország és Lengyelország EU-n belüli kiviteleinek legalább harmada Németországba kerül. Ezzel szemben Portugália legfontosabb partnere a szintén válsággal sújtott Spanyolország (amellyel szemben azonban így is jelentős hiányt termel), míg Spanyolország elsősorban Franciaországba szállít – utóbbi egyben Portugália második legfontosabb exportdesztinációja. Görögország legfőbb piaca pedig a szintén gyengélkedő Olaszország. A PIIGS-csoportból egyedül Olaszország esetében áll Németország első helyen a kivitelben. De ezzel együtt is, ahogy a többi ország, úgy Olaszország is deficitet termel Németország viszonylatában. (Részletes adatokat a 2. táblázat közöl.)

¹⁴ *Antalóczy és Naszádos* [2015] ugyanakkor megállapítják, hogy a tartós német külkereskedelmimérleg-többlet nem újdonság, az nem az euróra való átállás következménye. Németország 1952 óta folyamatosan többlettel zárja mérlegét. A folyó fizetésimérleg-egyensúlytalanságok fontosságáról az EU-ban lásd például *Kutasi* [2015].

¹⁵ „A német vállalatok azért állnak mindenki más felett versenyképességben, mert kiválóan pozicionáltak a globális piacokon és innovatív termékekkel vannak jelen” – *Jens Weidmann*, a Bundesbank elnöke – *Financial Times*, 2017. február 9.

A három legnagyobb exportpiac 2016-ban

	Hely	Hely	Hely
Görögország	Olaszország 11,2%	Németország 7,7%	Ciprus 6,4%
Írország	USA 25,9%	Nagy-Britannia 12,7%	Belgium 12,7%
Olaszország	Németország 12,6%	Franciaország 10,5%	USA 8,8%
Portugália	Spanyolország 26,2%	Franciaország 12,6%	Németország 11,6%
Spanyolország	Franciaország 15,2%	Németország 11,4%	Olaszország 7,8%
Csehország	Németország 32,2%	Szlovákia 8,4%	Lengyelország 5,7%
Magyarország	Németország 27,4%	Románia 5,2%	Szlovákia 5,0%
Lengyelország	Németország 27,0%	Nagy-Britannia 6,6%	Csehország 6,5%
Szlovákia	Németország 21,9%	Csehország 11,9%	Lengyelország 7,7%
Németország	USA 8,9%	Franciaország 8,4%	Nagy-Britannia 7,1%

Megjegyzés: Adatok a teljes export százalékában.

Forrás: worldstopexports.com és az Eurostat statisztikái, letöltés 2017. június 02.

Az a sajátos kereskedelmi mintázat, ami az EU-ban kibontakozik, egy meglehetősen szokatlan, a liberális hegemon stabilitás elmélete perspektívájában is nehezen értelmezhető helyzetet teremt. Az EU-n belül Németország dominanciája elvitathatatlan. Ám a kétoldalú kapcsolatokban egyfajta földrajzi determináció is kirajzolódik: a szomszédos államok minden esetben meghatározó partnerei egymásnak. Ez azonban nem kedvez a periféria államainak, hiszen Németország ennél fogva sokkal inkább jelen van Kelet-Közép-Európában, mint Dél-Európában. A mediterrán országoknak ráadásul jellemzően deficitese a külkereskedelmi mérlegük Németországgal szemben. A külkereskedelmi kapcsolatok tartós aszimmetriája jellemző tehát az

EU-ban. Ez a kettősség (egyik oldalon a német piacon sikeres magországok¹⁶ és Kelet-Közép-Európa, másik oldalon a mediterrán államok) ellehetetleníti, hogy Németország a hegemon egyik klasszikus szerepét, a végső piac biztosítását lássa el, különösen akkor, amikor bizonyos államok szorult helyzetbe kerülnek (*Webber*, 2014).¹⁷

Következésképpen e megközelítés hívei úgy vélik, hogy hibás az az érvelés, miszerint Németország nem tudatosan, hanem a körülmények nyomásának engedve lépett volna elő kvázi hegemonná. *Morisse-Schilbach* [2011] szerint a korábban jószágos hegemon a válság, illetve a válságrendezés hatására megváltozott. Németország előbb a görög kimentés, majd az egész válság kezelésében azt mutatta, hogy krízisidőben egyoldalúan cselekszik, nem von be másokat. Az EU rendszerszintű válsága ezért nagyrészt a német Európa-politika következménye. *Crawford* [2015] hasonlóan látja, és azt állítja, hogy míg a nyolcvanas évektől az egységes piac és az egységes valuta támogatójaként lépett fel Németország, hiszen azok közvetlenül is a német érdekeket szolgálták, addig rossz időben már nem mutat hajlandóságot az EU vezető hatalma, hogy erőforrásait az eurózóna stabilizálására fordítsa. A német hajlandóság hiánya destabilizációt, a kooperáció elmaradását és végső soron az eurózóna felbomlását eredményezheti. *Kundnani* [2015] olyan geoökonómiai hatalomként határozta meg Németországot, amely gazdasági hegemonként az instabilitás forrása az EU-ban. E folyamat része az is, hogy Németország a feltétel nélküli multilateralizmus felől a feltételekhez kötött multilateralizmus irányába mozdult el. *Beck* [2014, 80. o.] pedig a szigorú kondicionalitásokhoz kötött látszólagos szolidaritásban a merkeli machiavellizmust („merkiavellizmus”) fedezi fel, amely rideg racionális realpolitikai számításokon nyugszik. Szerinte Merkel „határozott határozatlanság művészete” nagyon is kiszámított lépések sorozata, amellyel Németország gazdasági erőfölényével visszaélve tör vezető szerepre.¹⁸

Csakhogy amit elemzők egy jelentős része a szolidaritás hiányának vagy egyszerűen elhibázott politikának (*Jones*, 2010, *Münchau*, 2010, *Stephens*, 2010, *Summers*, 2015), illetve nagyon is tudatos, realpolitikai megfontolások által vezérelt kiszámítottságnak (*Beck*, 2014, *Kundnani*, 2015) tart, az Németország értelmezésében maga a helyes irányban tett lépések sorozata és az európai integráció jövőjéért érzett

¹⁶ A német piacon érdemi többletet csak Hollandia és Belgium képesek elérni.

¹⁷ A külföldi közvetlen beruházások is hasonló képet mutatnak a PIIGS viszonylatában. Görögország kivételével, ahol 2014-ben Németország volt a legfőbb beruházó (alig valamivel Luxemburg és Hollandia előtt), Portugáliában, Spanyolországban és Olaszországban Hollandia és Luxemburg voltak az élen; a német beáramló működő tőke rendre 2, 3, illetve 7 százalékot tett ki a teljesből (OECD, 2014)

¹⁸ Az erő nyelvén beszélő *Merkelt* jellemzik a kifejezések: Németország Vaskancellárja, illetve Madame Non (*Münchau*, 2010).

felelősségvállalás. Ezt fejezi ki *Angela Merkel* hozzászólása is: „Ami jó Németországnak, az jó Európának is” (*A. Merkel*, 2014. szeptember 11. – idézi: *Meiers*, 2015, 1. o.).

A német kormányfő, *Angela Merkel* azt tartja feladatának, hogy betartsa és betartassa mindazon szabályokat, amelyekre a sikeres európai integráció épült (*Janning és Möller*, 2016). Mivel a GMU nem valamifajta szuverén (mint például az USA), ezért a tagállamok együttműködését kölcsönösen elfogadott és minden fél által tiszteletben tartott szabályokra, eljárásokra, formális és informális intézményekre építik a felek. Ebből a perspektívából nézve a görög vagy bármilyen más kimentés a lisszaboni szerződés (annak ki nem mentési záradéka) és általában is az EU normáinak kijátszása, megsértése. A megszorítások politikája ebben a felfogásban nem német akarat (belügy), hanem az EU explicit formában megfogalmazott előírása és egyben a közösség érdeke. Amit a nemzetközi pénzügyi piacok a görög kimentés kapcsán Németország tétlenkedésének, vonakodásának tartottak, az a másik oldalról nézve ragaszkodás volt mindazon elvekhez, amelyek szerint a német kormány Európa-politikáját alakítja. És egyben összhangban volt azzal a meggyőződéssel, hogy amíg nem rendszerszintű a válság, addig nem is célszerű közbelépni, mert minden indokolatlan kimentés erkölcsi kockázatot indukál.

A szabályokhoz való ilyen mértékű ragaszkodás nem érthető meg Németország történelmi tapasztalatai nélkül (*Anderson és Goodman*, 1993). Németország elköteleződése a nemzetközi intézmények iránt a II. világháborút követően az egyetlen lehetőség volt a túlélésére. Az európai integráció, illetve a multilateralizmus Németország nemzetközi közösségbe történő visszatérésének lehetőségét kínálta. A szupranacionális intézmények és szabályok azon összessége, amelyek a berlini fal leomlása után megakadályozták, hogy az európai Németországból önérdékkövető Németország váljon, ma is érvényes a németek perspektívájából (*Bulmer és Paterson*, 2016) Amit a kritikusok vonakodásként értelmeznek, azt Németország az európai értékek melletti kiállásként interpretálja. *Emmanouilidis és Möller* [2010, 3. o.] ezért azt hangsúlyozzák, hogy nem inkonzisztens a németek Európa-politikája, nem hiányzik belőle a stratégiai orientáció.

A szabályok melletti – akár szélsőségesnek is tetsző – kiállás szülte egyebek mellett a hatos törvénycsomagot vagy a fiskális paktumot is. A válság megelőzésére tett javaslatokban és azok megvalósításában kifejezetten kezdeményezőként lépett fel Németország, ebben az esetben nem vádolható vonakodással. Németország szerepfelfogásával összhangban a maastrichti elvek alapján kívánta tovább erősíteni a fiskális fegyelmet az unióban. A szabályokhoz való ragaszkodás a Németországot a

II. világháború után sikeressé tevő ordoliberalizmusban gyökerezik. Ezt a sajátosan német rendszert a jogállamiság, a magántulajdon, a piaci verseny állam által biztosított védelme, a stabil pénz, a kiegyensúlyozott költségvetési politika, valamint a szabad áru- és tőke mozgás konstituálják (Csaba, 2014, 89. o.).¹⁹ A maastrichti szerződés, majd később a Stabilitási és Növekedési Paktum gyakorlatilag az ordoliberalizmus elveinek megfelelően alakította a GMU kormányzási rendszerét – előírva a közös pénz stabilitását, amelyet független jegybank felügyel –, valamint a tagállami fiskális politikák fegyelmezettiségét (Dyson–Featherstone, 1999).

A GMU kormányzásának megújítására tett kísérletek német igények szerinti megvalósulásának legpregnansabb példája a 2012-ben elfogadott fiskális paktum (vagy pontosabban a Szerződés a gazdasági és monetáris unióbeli stabilitásról, koordinációról és kormányzásról), amely gyakorlatilag a korábban saját (német) hatáskörben elfogadott szabályozást ültette át uniós szintre – még ha nem is uniós jogszabályok révén. A paktum rendelkezései ugyanis gyakorlatilag megismétlik a 2009-ben Németországban elfogadott ún. adósságfékelt, ami egyszerre kínál felső korlátot az éves költségvetési hiány és az államadósság nagyságaira.²⁰ A fiskális paktum úgy vezet be alkotmányos szinten rögzített szigorú szabályokat a tagállamokban, hogy egyszer és mindenkorra lehetővé teszi a bajba jutott államoknak egy közösségi alaptól (az Európai Stabilitási Mechanizmusból) történő finanszírozását is. A stabilitási mechanizmushoz való hozzáférésnek ugyanis feltétele a fiskális paktumhoz történő csatlakozás. A szabályok és a kimentés ilyen módon történő összekapcsolása által a német elit egyértelműen a hazai (német) politikában és félelmekben meghatározó módon jelen lévő és a többi tagállammal szembeni bizalmatlanságot megalapozó erkölcsi kockázatot próbálta kivédeni.

Ez pedig átvezet a német hegemonia megítélésének egy olyan területére, amelylyel a nemzetközi politikai gazdaságtan (és így maga a liberális hegemon stabilitás elmélete) nem foglalkozott érdemben: a belső politika szerepére.²¹ A liberális hege-

¹⁹ Az ordoliberalizmus eredetéről, fejlődéséről és hatásáról lásd: Vanberg [2001], valamint Antalóczy–Naszados [2015].

²⁰ A paktum értelmében a „szabályt betartottnak kell tekinteni, ha az államháztartás éves strukturális egyenlege megfelel a felülvizsgált Stabilitási és Növekedési Paktumban meghatározott országspecifikus középtávú célkitűzésnek, ugyanakkor a strukturális hiány alsó határa a piaci áron számított bruttó hazai termék 0,5%-a” (Szerződés, 2012, 3. cikk [1b]). Ahol pedig a bruttó közadósság „jelentősen alacsonyabb, mint 60%, és az államháztartás hosszú távú fenntarthatóságával kapcsolatos kockázatok alacsonyak”, a strukturális hiány 1% lehet (Szerződés, 2012, 3. cikk [1d]).

²¹ A Robert Keohane nevével fémjelzett neoliberalis institucionalizmus mint államközpontú elmélet nagyban leegyszerűsítve kezelte a belső politikát. Nagyrészt ennek is tulajdonítható az irányzat későbbi jelentős mértékű tévesztése.

món stabilitás elméletének ugyan nem mond ellent, de nem is feltétlenül fér vele össze, hogy Németország folyamatosan előír és számonkér, illetve súlyos feltételekhez köti a német pénzügyi támogatást. *Angela Merkel* és kormánya azonban nem légüres térben fogalmazza meg Európa-politikáját, hanem azon társadalmi és intézményi erők szorításában, amelyek a kormányzati döntések legitimációjának forrásaként is szolgálnak. A német szavazópolgárok mellett a német intézmények, különösen az Alkotmánybíróság vagy a német jegybank is korlátot jelentenek a döntéshozatalban. Korábban a német elit nagyfokú autonómiát élvezett Európa-politikája alakításában, azonban ez mostanra gyökeresen megváltozott. Mivel a német belső politika jellemzően kimentésellenes lett (lásd például a szélsőséges AfD párt megerősödését), ezért a kormányzati politikának is alkalmazkodnia kellett (*Emmanouilidis és Möller*, 2010). Paradox módon tehát éppen akkor kellene „jóságos” hegemonként helytállnia Németországnak, akkor kellene feltételek nélküli vezetőként viselkednie a német elitnek, amikor arra az országon belül a legkevésbé hajlik a választóközönség.²² Az Eurobarometer adatai szerint a németek is azok táborát erősítik immár, akik mind kevésbé tartják biztatónak az EU jövőjét.²³ Ahogy az sem véletlen, hogy a németek a migráció mellett a tagállami közpénzügyek helyzetét tekintik a legfontosabb uniós kihívásnak (Eurobarometer, 2015).

Konklúzió

A cikk a hegemon stabilitás liberális elmélete alapján tekintette át Németországnak az EU-ban elfoglalt státuszát. A hidegháborús évek kváziszuverén államából a berlini fal leomlása után szuverén ország lett, amely – a korábbi utat követve – háttározottan elkötelezte magát a multilateralizmus és az európai integráció mellett. A 2008. évi pénzügyi, illetve a 2010. évi adósságválság, valamint az azokat követő válságrendezések azonban olyan alapvető strukturális változásokat eredményeztek az Európai Unióban, amelyek Németország szerepét is nagyban átértékeltek. A cikk amellett próbált érvelni, hogy Németország elsősorban a körülmények hatására vált dominánssá az unióban. E jelenséget az irodalom vonakodó hegemonként ismeri.

²² *Helmut Kohl* még tudott a (pénzügyi) szolidaritás mellett érvelni az EU 2004-es bővítésekor, ám ez a görög kimentés esetében már nem működött. *Merkel* részben azért volt népszerű hazájában, mert keménynek mutatkozott a tárgyalásokon, nem engedte, hogy a szolidaritás jelszavával a német adófizetők feltételek nélkül fizessék a görög kimentés terheit.

²³ A legoptimistábbak az írek, románok, horvátok, dánok, litvánok, máltaiak és hollandok (70 százalék felett válaszolták, hogy optimisták az unió jövőjét illetően), míg a legkevésbé optimisták a görögök, ciprusiak, britek, osztrákok és franciák voltak (kevesebb mint 50 százalék bizonyult optimistának).

De vajon konzisztens-e Németország viselkedése a hegemon stabilitás elméletével? A kérdésre nem lehet egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. Kétségtelen tény, hogy a válságrendezés és így annak megítélése, hogy milyen irányt vesz az EU gazdasági (és politikai) kormányzása, ma elképzelhetetlen Németország nélkül. Az unió legnagyobb és legerősebb gazdaságaként anyagi erőforrásai lehetővé tennék, hogy a végső hitelező és a végső piac szerepét felvállalja. Németország azonban nem hajlandó ezt megtenni. Végső hitelezőként, azaz a válságrendezés végső megoldásaként a német adófizetők pénzéből kellene konszolidálnia a periféria adósságcsapdában vergődő országait, illetve olyan állandó transzfermechanizmust kellene működtetnie, ami a válságmegelőzést támogatná. Németország azonban mindkét esetben az erkölcsi kockázat lehetőségére hivatkozva utasítja el a felelősségvállalást. Ezzel gyakorlatilag elutasítja, hogy jóságos hegemonként a stabilitást mint közjószágot a saját költségére állítsa elő. Németország ugyanis a potyázást és így az ismétlődő eladósodást tartja az elérni kívánt cél, azaz a gazdasági stabilitás legfőbb akadályának. Ezért a stabilitás megteremtését tagállami szintre delegálja, de egyben meg is határozza annak mikéntjét (lásd különösen a fiskális paktum rendelkezéseit). Az unió legerősebbjeként ezt megteheti, mivel szupranacionális előírások híján semmi nem kötelezi arra, hogy jelentős mértékű pénzügyi szolidaritást vállaljon a bajba jutott államokkal.

A hegemon stabilitás elmélete azt feltételezi, hogy a hegemon azért vállalkozik a költségek akár egyoldalú felvállalására, mert ezáltal olyan hasznot húz, ami kárpótolja a stabilitás fenntartásának költségeiért. Németország az egységes piac legnagyobb haszonélvezője. Az EU-tagállamok mindegyikének meghatározó kereskedelmi partnere – éppen ezen az alapon tartják a legtöbben hegemonnak. Csakhogy Németország olyasfajta neomerkantilista politikát követ, ami nehezen egyeztethető össze a liberális hegemon stabilitás elmélete liberális irányzatával. Ennek következménye az a sajátos kereskedelmi viszonyrendszer is, amely az EU bizonyos államait (így különösen néhány magállamot és Kelet-Közép-Európa országait) előnyösebb helyzetbe hozza, mint a periféria országait.

A tartós és strukturális egyenlőtlenségek egyik legmeghatározóbb jellemzője, hogy miközben a magországok folyamatosan hitelezték a válságot megelőzően a perifériát (az egységes valuta természetes következményeként értelmezve azt), addig a válságot követően elapadtak a források, és a periféria országainak jelentős mértékű megszorításokat kellett tenniük. Egy hegemon ilyen esetben automatikusan növeli fogyasztását (importját), piachoz segítve a periféria államait. Németország azonban kitart azon politikája mellett, amely a hazai béreket relatíve (a termelékenységhez

viszonyítva) alacsony szinten, míg a hazai megtakarításokat relatíve (a hazai beruházásokhoz képest) magas szinten tartja. Nemcsak hogy nem végső hitelező, de nem is végső piac tehát Németország. Az adós országok restriktív politikája így nemcsak hazai fogyasztásuk, hanem gazdasági teljesítményük általános visszaesését is jelenti, ami politikai-társadalmi feszültségeket, német- és EU-ellenes érzelmeket gerjeszt.

Nem véletlen ezért, hogy Németország státuszának a többi állam általi megítélése nem ellentmondásmentes. Míg a hitelező magországok és az újonnan csatlakozott kelet-közép-európai országok elfogadják Németország vezető szerepét, addig a krízis sújtotta országokban – mint Görögország, Spanyolország vagy Olaszország – ellenkezéssel fogadják azt. Hasonló okokból nem működhetett sikeresen a francia–német duó sem a válságrendezésben. Németország természetes szövetségesei ugyanis Ausztria, Finnország és Hollandia (*Paterson, 2012*), illetve a kelet-közép-európai régió országai.

De német részről sincs egyértelmű támogatottsága a hegemon státusznak, ellenkezésüket több tényező is magyarázhatja. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a német stabilitási kultúra, illetve a szabálykövető magatartás mély beágyazottsága, valamint a minőségi termékeket és szolgáltatásokat előállító, magas hozzáadott értéket termelő szektorok világszinten is kimagasló versenyképessége, amihez a munkavállalói oldal bérvisszafogási hajlandósága csatlakozik. De elemzők ebbe a körbe sorolják a korábban már említett elutasítási reflexet is, amit a súlyos történelmi tapasztalatok táplálnak. Tény az is, hogy az EU szupranacionális szervei sem könnyítik meg Németország helyzetét. Nem véletlen, hogy ahogy a maastrichti szerződés aláírása idején *Helmut Kohl*, a válság után most *Angela Merkel* is a politikai unió irányába tett elmozdulásokat szorgalmazza – ebben az esetben ugyanis nem volna szükség a német hegemoniára. Mindezt azonban furcsa módon olyan helyzetben kellene a német elitnek keresztülvinnie, amikor a hazai politika mind ellenségesebb az EU-val és így a nemzeti szuverenitás részbeni feladásának gondolatával szemben is.

Az európai integráció jövője szempontjából a legjelentősebb kihívások egyike ezért a német belső politika alakulása lesz, az a tényező, amit korábban elemzők gyakorlatilag irrelevánsnak tartottak a németek erős európai identitásának okán. Csakhogy most választóvonalhoz érkezett Németország: vagy a szupranacionális szintű együttműködést erősítik a felek (és a bankunió túl megvalósul a fiskális unió is), ezáltal tehermentesítve Németországot (azaz: fiskális unió esetén nem volna szükség hegemonra), vagy szupranacionális szintű intézményi megoldások hiányában Németországnak fel kell vállalnia a jóságos hegemon szerepét, hogy egyben tartsa az uniót. Feltéve, hogy ez utóbbi továbbra is Németország érdeke.

Hivatkozások

- Anderson, Jeffrey J. – John B. Goodman [1993]: Mars or Minerva? A united Germany in a post-cold war Europe. In: Keohane, Robert O. – Nye, Joseph – Hoffmann, Stanley (szerk.): After the cold war International institutions and state strategies in Europe, 1989–1991. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 23–62. o.
- Antalóczy Katalin – Naszádos Zsófia [2015]: Quo vadis rajnai kapitalizmus? A német szociális piacgazdaság modelljének jövője. *Külgazdaság*, 59. évf., 7–9. sz., 3–28. o.
- Bairoch, Paul – Kozul-Wright, Richard [1996]: Globalization myths: Some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy. UNCTAD Discussion Papers, No. 113. Genf.
- Barroso, Jose Manuel [2008]: Remarks of President Barroso on the financial crisis. Opening session of the Open Days 2008 – European Week of Regions and Cities. Speech/08/497, Brüsszel, október 6. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-08-497_en.htm
- BBC News [2010]: Eurozone approves massive Greece bailout. 2010. május 2.
- Beck, Ulrich [2014]: The reflexive modernization of democracy. In: Gagnon, Jean-Paul (szerk.): Democratic theorists in conversation: Turns in contemporary thoughts. Palgrave MacMillan, Basingstoke, 85–100. o.
- Benczes, I. – Szent-Iványi, B. [2016]: Rising hopes in the European economy amidst global uncertainties. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 54., No. s1., 167–184. o.
- Bernanke, Ben [2015]: Germany's trade surplus is a problem. Brookings Institute. Letölthető: <https://www.brookings.edu/blog/ben-bernanke/2015/04/03/germanys-trade-surplus-is-a-problem/>
- Bordo, Michael D. – Rockoff, Hugh [1996]: The gold standard as a good housekeeping seal of approval. *Journal of Economic History*, Vol. 56., No. 2., 389–428.
- Bulmer, Simon – Paterson, William E. [1987]: The Federal Republic of Germany and the European Community. Allen and Unwin, London.
- Bulmer, Simon – Paterson, William E. [2013]: Germany as the EU's reluctant hegemon? Of economic strength and political constraints. *Journal of European Public Policy*, Vol. 20., Issue 10., 1387–1405. o.
- Bulmer, Simon – Paterson, William E. [2016]: Germany's role in the handling of the European monetary and refugee crisis. In: Jahrbuch der Europäischen Integration 2016, Berlin.
- CEPS [2010]: Bank state aid in the financial crisis: Fragmentation or level playing field? A CEPS Task Force Report. 2010. október, Brüsszel.
- Cohen, Benjamin [2008]: International political economy: An intellectual history. Princeton University Press, Princeton.
- Crawford, Beverly [2009]: The normative power of a normal state: Power and revolutionary vision in Germany's post-wall foreign policy. Paper prepared for the Conference: „Legacies of German Unification: Twenty Years of German Unity”, University of Washington, Center for West European Studies, 2009. november 20.
- Crawford, Beverly [2015]: German power and embedded hegemony in Europe. In: Colvin, Sarah (szerk.) The Routledge handbook of German politics and culture. London és New York.
- Cwik, Tobias – Wieland, Volker [2010]: Keynesian government spending multipliers and spillovers in the euro area. ECB Working Paper Series, No. 1267.
- Csaba László [2014]: Európai közgazdaságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- De Grauwe, Paul [2011]: Only a more active ECB can solve the euro crisis. Centre for European Policy Studies Policy Briefs, No. 250., augusztus 4.
- Delpa, Jacques – Weizsacker, Jakob von [2010]: The blue bond proposal. Bruegel Policy Brief, 2010/03., május, Brüsszel.

- Draghi, Mario* [2012]: Speech by Mario Draghi, President of the European Central Bank at the Global Investment Conference in London. 2012. július 26. Letölthető: <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2012/html/sp120726.en.html>
- Dustman, Christian – Fitzenberger, Bernd – Schönberg, Uta – Spitz-Oener, Alexandra* [2014]: From sick man of Europe to economic superstar: Germany's resurgent economy. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 28., No. 1., 167–188. o.
- Dyson, Kenneth – Featherstone, Kevin* [1999]: The Road to Maastricht: Negotiating Economic and Monetary Union. Oxford University Press, Oxford.
- EKB [2010]: Decision of the European Central Bank of 14 May 2010 establishing a securities markets programme. *Official Journal of the European Union*, ECB/2010/5, 2010/281/EU.
- Emmanouilidis, Janis – Möller, Almut* [2010]: General perception of EU integration: Accomodating a 'New Germany'. In: *Dehousse, Renaud – Fabry, Elvire* (szerk.): Where is Germany heading? Notre Europe, Studies and Reports, 79., 3–12. o.
- Euractiv* [2008]: eurozone members agree bank bail out guidelines. 2008. október 7. Letölthető: <http://www.euractiv.com/section/euro-finance/news/eurozone-members-agree-bank-bail-out-guidelines/>
- Eurobarometer [2015]: Public opinion in the European union. First results. Standard Eurobarometer, 83., tavasz, Brüsszel.
- Európai Unió Működéséről szóló Szerződés [2010]: Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 2010. március 30. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C83/47.
- European Commission [2011]: Green paper on the feasibility of of introducing stability bonds. Brüsszel, november 11. Letölthető: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/green_paper_en.pdf
- Frenkler, Ulf* [2001]: Germany at Maastricht – power politics or civil power. In: *Harnisch, Sebastian – Maull, Hanns W.* (szerk.): Germany as a civilian power: The foreign policy of the Berlin Republic. *Manchester University Press*, Manchester, 26–48. o.
- Gilpin, Robert* [1975]: US power and the multinational corporation. Basic Books, New York.
- Haggard, Stephen – Simmons, Beth A.* [2000]: Theories of international regimes. In: *Lipson, Charles – Cohen, Benjamin J.* (szerk.) Theory and structure in international political economy. The MIT Press, Cambridge Mass., 179–206. o.
- Hasenclever, Andreas – Mayer, Peter – Rittberger, Volker* [1997]: Theories of international regimes. Cambridge University Press.
- IMF [2016]: Germany: Article IV consultation. IMF Country Report, 16/202., Washington D.C.
- Janning, Josef – Möller, Almut* [2016]: Leading from the centre: Germany's new role in Europe. European Council on Foreign Relations. Policy Brief, július, London.
- Jones, Erik* [2010]: Merkel's folly. *Survival*, Vol. 52., Issue 3., 21–38. o.
- Kaelberer, Matthias* [1997]: Hegemony, dominance or leadership? Explaining Germany's role in European monetary cooperation. *European Journal of International Relations*, Vol. 3., No. 1., 35–60. o.
- Katzenstein, Peter J.* [1997]: United Germany in an integrating Europe. In: *Katzenstein, Peter J.* (ed.): Tamed power: Germany in Europe. Cornell University Press, Ithaca.
- Keohane, Robert* [1980]: The theory of hegemonic stability and changes in international economic regimes, 1967–1977. In: *Holsti, Ol – Siverson, Randolph – George, Alexander* (szerk.): Change in the international system. Westview Press, Boulder, CO.
- Keohane, Robert* [1984]: After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy. Princeton University Press.
- Kindleberger, Charles* [1973]: The world in depression, 1929–1939. University of California Press, Berkeley.

- Kindleberger, Charles [1981]: Dominance and leadership in the international economy: Exploitation, public goods, and free rides. *International Studies Quarterly*, Vol. 25., No. 2., 242–254. o.
- Krasner, Stephen D. [1976]: State power and the structure of international trade. *World Politics*, Vol. 28., No. 3., 317–347. o.
- Kundnani, Hans [2015]: The paradox of German power. Oxford University Press.
- Kurpas, Sebastian – Riecke, Henning [2007]: Is Europe back on track? Impetus from the German EU Presidency. CEPS Working Documents, 273., július 16.
- Kutasi Gábor [2015]: External imbalances in the EU: A REER-based explanation. *Intereconomics*, Vol. 50., No. 5., 301–308. o.
- Losonczi Miklós [2014]: Az államadósság-válság és kezelése az EU-ban. Tri-mester Kiadó, Tatabánya.
- Markovits, A. – Reich, S. [1997]: The contemporary power of memory: The Dilemmas for German foreign policy. *The Communication Review*, Vol. 2., 1., 89–119. o.
- Marsh, Steve [2008]: The dangers of German history: Lessons from a decade of post-cold war German foreign and security policy. *Perspectives on European Politics and Society*, Vol. 3. Issue 3., 389–424. o.
- Meiers, Franz-Josef [2015]: Germany's role in the euro crisis: Berlin's quest for a more perfect monetary union. Springer, London.
- Morisse-Schilbach, Melanie [2011]: „Ach Deutschland!” Greece, the euro crisis, and the costs and benefits of being a benign hegemon. *Internationale Politik und Gesellschaft*, Vol. 14., No. 1., 28–41. o.
- Münchau, Wolfgang [2010]: Germany pays for Merkel's miscalculations. *Financial Times*, május 10.
- Notre Europe [2010]: Introduction. In: *Dehousse, Renaud – Fabry, Elvire* (szerk.): Where is Germany heading? Notre Europe, Studies and Reports, 79., 1–2. o.
- OECD [2014]: International direct investment statistics, 2014. június 30. Párizs.
- O'Rourke, Kevin H. O. – Williamson, Jeffrey G. [1999]: Globalization and history. The evolution of a nineteenth-century Atlantic economy. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Paterson, William [1993]: Muss Europa angst vor Deutschland haben? In: *Hrbek, Rudolf* (szerk.): Der Vertrag von Maastricht in der wissenschaftlichen Kontroverse. Nomos, Baden-Baden, 9–18. o.
- Paterson, William [2010]: Does Germany still have a European vocation? *German Politics*, Vol. 19., 1., 41–52. o.
- Paterson, William [2012]: A contested Franco-German duumvirate. In: *Hayward, Jack – Wurzel, Rüdiger* (szerk.): European disunity: between sovereignty and solidarity. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 235–251. o.
- Pedersen, Thomas [1998]: Germany, France, and the integration of Europe: A realist interpretation. Printer, London.
- Roosevelt, Elliot (szerk.) [1950]: F.D.R.: His personal letters, 1928–1945. Duell, Sloan and Pearce, New York.
- Schild, Joachim [2010]: Mission impossible? The potential for Franco–German leadership in the enlarged EU. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 48., No. 5., 1367–1390. o.
- Schweiger, Christian [2015]: The „reluctant hegemon”: Germany in the EU's post-crisis constellation. In: *Kyriakos Demetriou* (szerk.): The European Union in crisis. Springer, 15–32. o.
- Sperling, James [2001]: Neither hegemony nor dominance: reconsidering german power in post cold-war Europe. *British Journal of Political Science*, Vol. 31., No. 2., 389–425. o.
- Stephens, Philip [2010]: Merkel's myopia reopens Europe's German question. *Financial Times*, 2010. március 25.
- Streeck, Wolfgang [2015]: German hegemony: Unintended and unwanted. Eurozine, 2015. szeptember 23. Letölthető: <http://www.eurozine.com/german-hegemony-unintended-and-unwanted/>
- Summers, Lawrence [2015]: Greece is Europe's failed state in the waiting. *Financial Times*, 2015. június 20.

- Szerződés [2012]: Szerződés a Gazdasági és Monetáris Unióbeli stabilitásról, koordinációról és kormányzásról.
- Traynor, Ian [2010]: Angela Merkel dashes Greek hopes of rescue bid. *The Guardian*, 2010. február 11.
- Vanberg, Viktor [2001]: The Freiburg school of law and economics: a predecessor of constitutional economics. In: *Vanberg, Viktor: The constitution of markets: Essays in political economy*. Routledge, London, 37–52. o.
- Vigvári Gábor [2011]: A nemzetközi rezsimek elmélete: egy politikai gazdaságtani megközelítés. *Külügyi Szemle*, 10. évf., 3. sz., 149–174. o.
- Webb, Michael C. – Krasner, Stephen D. [1989]: Hegemonic stability theory: An empirical assessment. *Review of International Studies*, Vol. 15., No. 2., 183–198. o.
- Webber, Douglas [2014]: How likely is it that the European Union will disintegrate? A critical analysis of competing theoretical perspectives. *European Journal of International Relations*, Vol. 20., No. 2., 341–365. o.
- Wyplosz, Charles [2012]: Happy 2012? *voxeu.org*, 2012. január 3. Letölthető: <http://voxeu.org/article/happy-2012>